

De islam: een politieke bom

Rik Coolsaet

Boekbespreking

Michael Field, In de Arabische wereld. Het Spectrum, Utrecht, 507 blz.

Het debat dat de Amerikaanse intellectuelen momenteel in zijn ban heeft, gaat tussen de Harvard-politoloog Samuel Huntington en RAND-consultant Francis Fukuyama. Voor de eerste moet het Westen zich opmaken voor een strijd op leven en dood tussen het Westen en de 'Rest', waarbij de 'Rest' aangevoerd zal worden door een confucianistisch-islamitische coalitie, gebaseerd op de - volgens Huntington - twee belangrijkste processen van de afgelopen jaren, nl. het ontwaken van de Islam en de spectaculaire economische groei van Azië. Fukuyama, die, na aanvankelijk succes, wat in de verdrukking is geraakt voor het verbale geweld van de Huntington-these, gelooft daarentegen dat de wereld van morgen geboetseerd zal worden naar het Amerikaanse model van liberale democratie en vrije markt.

Het is niet zeker of Michael Field zich van dit typisch Amerikaanse debat bewust is, maar indien dat het geval was, zou hij ongetwijfeld voor Fukuyama's kamp kiezen. Field is een vermaard Brits journalist die sedert het olieboom van 1973 in het Midden-Oosten rondtoert, opvallend goed gedocumenteerde stukken schrijft voor de oerdegelijke *Financial Times* en thans ook westerse bedrijven adviseert die in de Arabische wereld willen investeren. Wat Field tot de antithese van Huntington maakt, is dat hij de Arabische wereld beschrijft als een regio die bevolkt wordt door mensen van vlees en bloed, die dromen, verwachtingen, ambities en belangen hebben. Huntington is een heruitgave van de houding die Oost en West 50 jaar lang tegenover elkaar hebben ingenomen, nl. de tegenpartij dermate demoniseren dat ze tot een centrum van het Kwaad kan worden uitgeroepen. Voor Huntington is de Arabische wereld bevolkt door anti-westerse Moslims, voor Field door mensen die in zich verschillende identiteiten aanwezig voelen - vergelijkbaar zou je kunnen zeggen met de klassieke breuklijnen in de Belgische samenleving die - afhankelijk van de omstandigheden - afwisselend aan de oppervlakte komen.

Fields nieuwste boek In de Arabische wereld beschrijft de omstandigheden die geleid hebben tot wat Field de legitimiteitscrisis van de Arabische wereld noemt. Deze is op zijn beurt het gevolg van de politieke impasse die zich aldaar halverwege de jaren zeventig heeft aangediend. Deze impasse heeft onmiskenbaar historische wortels: de mislukking van het Arabisch nationalisme (nog onbestaande in de 19de eeuw) en de onstuitbaar aangevoelde Joodse immigratie in Palestina. Ook regionale gebeurtenissen hadden een corrosieve invloed op de Arabische samenlevingen. Vijftien jaar burgeroorlog in Libanon gaf, althans veel van de betergesitueerden en intellectuelen, een gevoel van schaamte omdat 'zestien broederlanden werkeloos hadden toegekeken hoe ramp na ramp zich voltrok'. Maar ook het conflict met Israël heeft als 'voornaamste impuls gediend tot radicalisme, anti-westerse gezindheid, moslimfundamentalisme en politieke instabiliteit'. De Golfoorlog tenslotte toonde voor velen op een pijnlijke wijze dat de Arabische eenheidsgedachte nauwelijks meer was dan een laagje vernis.

Maar Field acht daarnaast ook de huidige generatie Arabische leiders in even grote mate verantwoordelijk voor de impasse. Zij hebben hun volk misleid, aldus Field, in zijn economische verwachtingen. Voor Field was de hele economische politiek gedoemd om te mislukken, aangezien de 'socialistische commando-economieën van bij het begin inefficiënt waren' en enkel de bedoeling hadden de positie van de heersende klasse te bestendigen. Daar voegde zich nog het corrumperende effect van de olierijkdom bij die een onproductieve mentaliteit in de hand heeft gewerkt. De elite heeft zich daarenboven verrijkt via wijdverbreide corruptie, die door nagenoeg alle regeringen werd getolereerd (omdat ze politiek ongevaarlijk werd beschouwd), wat echter leidde tot gevoelens van verbittering en ook verachting van een meerderheid van de bevolking tegenover de bevoorrechte minderheid. Ook op binnenlands bestuursvlak werden gestelde verwachtingen steeds opnieuw bedrogen en evolueerden de meeste staten tot onbekwame en autoritaire 'veiligheidsstaten' die de buitenlandse bedreiging inriepen om een strak en repressief regime te rechtvaardigen.

Het gevolg van deze interne, regionale en historische ontwikkelingen is de sfeer van 'onbehagen' in de hele Arabische wereld, dat zich uit in een wijdverspreid gevoel van mislukking en een wantrouwen van de bevolking jegens de zittende regeringen.

Op dit verlies aan legitimiteit reageerden de Arabische leiders sinds halverwege de jaren tachtig op verscheidene manieren. Sommigen, zoals de voormalige Algerijnse president Chadli, maar ook de Egyptische en de Tunesische regering, zochten toenadering tot de fundamentalistische groepen die in de loop van de jaren zeventig prominenter naar voren waren gekomen, in de hoop dat de legitimiteit van de Islam - één van de identiteiten in de Arabische wereld - op hen zou afstralen. Origineel was dat procédé op zich niet, want iets soortgelijks hadden ook een aantal communistische leiders in Oost-Europa en de Sovjetunie gedaan, toen zij getracht hadden hun verminderde legitimiteit als communist te compenseren door een verhoogde aandacht voor het nationalisme. Een andere manier waarop een groot aantal Arabische regeringen reageerden, was met het inzetten van een voorzichtige democratisering om aldus aan contestanten de hoop te geven, althans volgens een geciteerde cynische zakenman, dat via het spel van de democratie ook hun 'beurt' wel zou komen.

Het paradoxale gevolg van deze evolutie was dat deze nieuwe politieke mogelijkheden in de eerste plaats in de kaart speelden van precies die groepen die het minst geïnteresseerd zijn in het voortzetten van dat soort politieke hervormingen. De opkomst van de militante of politieke Islam had, aldus Field, in se echter weinig te maken met religie. Godsdienst bood slechts een 'ophangpunt voor in wezen economische en/of politieke conflicten'. De fundamentalistische groeperingen waren de enigen die klaarstonden (mede doordat zij gedurende vele jaren oog hadden voor de uitbouw van een eigen sociaal-voorzienigheidsnetwerk, wat door de overheden was verwaarloosd) om het politieke vacuüm op te vullen.

Michael Field onderkent de kracht van de Islam als politieke factor (mede omdat deze godsdienst zo nauw verweven is met het leven van de Arabische mens), maar in tegenstelling tot velen in Westen is hij ervan overtuigd dat de acties en het beleid van de extreme islamisten thans reeds zulke (seculiere) tegenkrachten in het leven heeft geroepen, dat de slaagkansen voor een verspreiding van de politieke islam over hun hoogtepunt heen zijn. Hij schetst de voorbeelden

van Iran (weliswaar geen Arabisch land, maar niettemin in de context van de Arabische wereld te situeren) en Soedan, om te concluderen dat geen van beide staten een aantrekkelijk voorbeeld vormen. Moslimfundamentalisten, zo betoogt Field, hebben (op de sociale politiek na) doorgaans geen vastomlijnde ideeën over de regeringsvorm die ze willen creëren en vooral over de organisatie van de economie. De corruptie is ook de fundamentalistische activisten niet voorbijgegaan en heeft geleid tot ‘fundamentalistische sjoemelaars’. Vooral de afwezigheid van economisch succes doet het fundamentalistisch aureool de das om. Field vermeldt het voorval niet, maar in april 1995 hebben voor het eerst sinds het ontstaan van de Islamitische republiek in Iran de *mostazafin* of ‘ontrechtten’, m.a.w. de armen in wier naam de revolutie was uitgeroepen, betoogd tegen de regering omwille van hun levensomstandigheden die er thans niet beter aan toe zijn dan ten tijde van de sjah. (Toch is Field, net zoals zijn Amerikaanse collega Robert D. Kaplan in diens recente Reis naar de einden der aarde, opvallend welwillend tegenover Iran. Hij noemt het politieke klimaat gematigd democratisch en minder restrictief dan dat in de meeste Arabische landen.)

Voor twee landen in het bijzonder vormen de fundamentalistische bewegingen nochtans een constante bedreiging voor de zittende regimes: Algerije en Egypte. Field sluit niet uit een fundamentalistisch regime in die landen eenzelfde mengsel van regelrechte bruutheid en islamitische ijver te zien zou geven als in Soedan, wat de islamitische tradities van die landen met de voeten zou treden. Toch hekelte hij sommigen onder zijn collega’s en een zekere opinie in het Westen die de indruk wekken dat de fundamentalistische golf zal blijven doorrollen. Field is daarentegen van oordeel dat de piek van politieke islam voorbij is en dat zelfs in beide bedreigde landen de kansen voor de militante moslims gekeerd zijn. Indien dat zo blijft, zo voorspelt Field, dan is de neergang van de gepolitiseerde Islam in heel de Arabische wereld ingeluid. Ook andere Midden-Oostenexperts zoals S. Hashmi, J. Esposito of O. Roy onderschrijven grotendeels deze mening.

Zijdelings vermeldt Field ook dat die landen waar fundamentalisten aan de macht zijn, in de eerste plaats aandacht hebben voor lokale politiek en niet zozeer voor de internationale verspreiding van de Islam. Ook andere waarnemers hebben erop gewezen dat er, in tegenstelling tot het communisme na de tweede wereldoorlog, geen Islamitisch machtscentrum bestaat en dat elke poging tot oprichting ervan (herhaaldelijk werd daartoe een islamitische conferentie bijeengeroepen) telkens opnieuw de heterogeniteit, dissidentie en contradicties van de islamitische beweging tentoon spreidde. In tegenstelling tot wat Huntington schrijft, vormt de militante islam voor het Westen geen echte bedreiging. Field herinnert er trouwens aan dat er ook in het verleden herhaaldelijk reactie is gekomen tegen buitenlandse invloed, materialisme en corruptie, waardoor de betrekkingen tussen de ‘wrokkende Arabische landen’ en de buitenwereld verslechterden. Dat was evenwel steeds van tijdelijke aard, waarna opnieuw sprake kon zijn van wederzijdse uitwisseling. Voor Field lopen de nog steeds om de Islam bezorgde Westerse politici dan ook jaren achter. Hij zegt het niet met zoveel woorden, maar uit zijn beschrijving van de Palestijnse kwestie, van de ‘kritiekloze’ Amerikaanse steun aan Israël en de vijandige Amerikaanse houding tegenover Iran kan afgeleid worden dat een houding waarbij de Islam impliciet als een gevaarlijke kracht wordt aangezien, uiteindelijk in de kaart speelt van de radicale islamisten die kunnen inspelen op het diepgewortelde Arabische gevoel van westerse ‘kwaadwilligheid’.

Een tweede mogelijke weg, naast die van de politieke Islam en die duidelijk Fields voorkeur wegdraagt, is die van een pragmatische oriëntering op de vrije markt en de democratie. Hij stelt zijn hoop in het groeiend 'realisme' en 'pragmatisme' dat hij sinds het einde van de jaren tachtig in de Arabische wereld ontwaart en dat hij uitgebreid beschrijft en analyseert. Voor hem komt dit neer op een langzame hervorming van de bestaande regimes in de richting van fatsoenlijke, bekwame regeringen die de inwoners van hun land beter behandelen, vooral door ze meer vrijheid te geven, en die meer verantwoording aan ze afleggen, minder corrupt zijn, niet ruziën met hun buurlanden en meer zelfvertrouwen hebben. Field rekent daarvoor vooral op de conservatieve monarchieën van Jordanië, Marokko en Saoedi-Arabië, die er volgens hem in kunnen slagen een evenwicht te vinden tussen traditie en noodzakelijke hervormingen - een stelling waar zeker niet alle experts het mee eens. Hij constateert evenwel dat structurele hervormingen, zoals de privatisering van industriële en dienstverlenende overheidsbedrijven tergend langzaam verloopt, enerzijds omdat economische liberalisering doorgaans tot politieke liberalisering leidt en dus tot machtsverlies voor de politieke elite (zoals gebleken is in Oost-Europa en misschien ook het geval zal zijn in China), anderzijds omdat de werkloosheid die het gevolg zou zijn van zulke structurele ingrepen het risico inhoudt dat meer mensen 'in de armen van militante islamitische bewegingen' gedreven worden.

Ook in dit opzicht situeert Field zich in de lijn van Fukuyama, die in de liberale democratie en de vrije markt de natuurlijke bevrediging ziet van de noden van de mensheid. Field vertaalt dit als 'het uitroeien van het socialisme', dat door hem evenwel voorafgaandelijk werd gelijkgesteld met autoritaire en potverterende regimes (eigenlijk verwacht Field socialisme met klassiek mercantilisme). Dat is meteen ook een wat zwakker facet van Fields boek. Voor Field is pragmatisme het nieuwe politieke ideaal, maar hij gaat daarmee voorbij aan het feit dat politiek ook doelstellingen moet vertolken die zich niet laten reduceren tot een louter materiële ambitie (naar het einde van het boek legt hij er trouwens zelf de nadruk op dat de vijandigheid van veel moslims tegenover het Westen het gevolg is van een welbewuste afwijzing van het materialisme en het gebrek aan morele beginselen in de westerse samenlevingen). Field gaat nog verder en stelt de radicale Islam (althans zoals die in Soedan wordt toegepast) gelijk met het Europese fascisme van de jaren twintig en dertig en gelijk met het Russische communisme van de jaren vijftig en zestig.

Een ander punt van kritiek op Fields boek is, op het eerste gezicht misschien paradoxaal, dat hij zich al te exclusief op de Arabische wereld concentreert en uitsluitend lokaal de wortels zoekt van die sfeer van onbehagen en de legitimiteitscrisis van de politieke elite. Hij ziet daarbij over het hoofd dat zulke fenomenen sedert het einde van de jaren tachtig ook elders voorkomen (de eerste bladzijde van Field moet eens gelezen worden met de Belgische binnenlandse situatie in het achterhoofd), wat erop wijst dat er sprake is van een brede *devolutie*-stroming die de macht van de zittende politieke elite over de hele wereld contesteert ten voordele van een identitaire affirmatie.

Wie echter deze kritieken erbij wil nemen, zal met deze Nederlandse (en geactualiseerde) versie van Fields boek (en met een normale dosis gezond verstand) beter gewapend zijn om het Midden-Oosten minder te zien als een problematisch oord waar alles 'minder snel gebeurt dan je denkt,

niet zo erg is als je vreest en anders loopt dan je verwacht.’

(De Standaard der Letteren, 19 juni 1997)